

Нада Г. Новаковић¹
Институт друштвених наука
Београд (Србија)

331.109.32(497.11)"2000/2020"
316.482.3(497.11)"2000/2020"
316.422:316.334.2(497.11)"2000/..."
Оригинални научни рад
Примљен 08/08/2020
Измењен 07/11/2020
Прихваћен 07/11/2020
doi: [10.5937/socpreg54-27859](https://doi.org/10.5937/socpreg54-27859)

ТРАНЗИЦИЈА, РАДНИЧКИ ПРОТЕСТИ И БЛОКАДЕ ЈАВНИХ ПРОСТОРА У СРБИЈИ²

Сажетак: Предмет овог рада су раднички протести и блокаде јавних простора у Србији у последњих 20 година. Социолошки су анализирани, описани и објашњени њихови најважнији узроци и поводи, начин организовања и ефикасност. Дешавали су се у „таласима”. Први је започео убрзањем приватизације (2004. и 2005. године), други њеним продубљивањем (2009. и 2010), а трећи се поклопио са завршетком приватизације и интензивирањем глобалне економске кризе (2014–2019). Главна хипотеза је да су раднички протести и блокаде систематски детерминисани. Најважнија је природа друштвеног система, тј. примењени концепт транзиције и приватизације. Индивидуални и локални фактори (узроци) су мање значајни. Раднички протести и блокаде су били мање ефикасни на крају него на почетку убрзане транзиције и приватизације.

Кључне речи: раднички протести, блокаде, приватизација, транзиција, експлоатација

Увод

Протести радника и блокаде јавних простора су један од најотворенијих облика испољавања нагомиланог незадовољства, које се раније на друге начине неуспешно решавало. Они посредно доказују да су штрајкови унутар фабричког круга недовољно средство да радници остваре нека своја економска и социјална права из радног односа. Стога њихови учесници настоје да скрену на себе пажњу послодавца, власти и осталих грађана, како би њихови проблеми почели да се решавају или окончају. Таквих појава било је и пре транзиције, али су оне биле ређе, трајале релативно краће и биле

¹ novakovic.nada@gmail.com

² Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2020. годину, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ефикасније него током транзиције у Србији. У последњих 20 година, посебно од 2009. године, раднички протести и блокаде су све учесталији, са већим бројем учесника, озбиљнијим захтевима, радикалнијим потезима радника и већим одјеком у јавности.

После 2000. године, због убрзавања транзиције, у чијој основи је приватизација друштвене својине, штрајкови су прешли фазу од класичних штрајкова до псеудоштрајкова³. Они су претходили бројним јавним протестима и радничким блокадама, а често након њиховог неуспеха поново покретани у истим предузећима. Због игнорисања од стране власника и државе, радници своју борбу настављају најавом и стварном блокадом јавних простора, од локалних до регионалних и републичких саобраћајница и институција. На основу богате истраживачке и емпиријске грађе могу се издвојити три „таласа” радничких протеста и блокада. Први се односи на почетак убрзане приватизације (2004. и 2005. година). Други је у време интензивираније приватизације (2009. и 2010), а последњи је на крају приватизације (2014–2019). Укратко су наведени типични протести и блокаде и најважнији захтеви радника.

У тексту се проверава хипотеза о класном карактеру сукоба радника и капиталистичке класе у Србији, а раднички протести и блокаде само су један од облика тог сукоба. Полази се од става да су одабрани и реализовани концепт транзиције и приватизације најважнији узроци радничких штрајкова и блокада. Што су се они више убрзавали, радници су све чешће остајали без својих права из рада и радних места. У истраживању се користи разноврсна теоријска и емпиријска грађа о сукобима, приватизацији, привредном и политичком систему, посебно материјали из синдикалних архива и из средстава јавног информисања. Компаративни социолошки метод у истраживању радничких протеста и блокада у дужем периоду омогућава нам да се уочи главни тренд промена у емпиријској свести радника, али и специфичности радничких протеста и блокада у различитим фазама убрзане транзиције српског друштва.

Транзиција и приватизација: главни узроци радничких протеста и блокада јавних простора

Међу истраживачима промена у друштвима насталим распадом реалсоцијализма не постоји сагласност нити око термина који се за то користи нити око садржаја тога. На једној страни су они који чешће користе термин „трансформација”, а на другој аутори који сматрају да је реч о „прелазу” или транзицији друштва. Док једни сматрају да је крајњи резултат (и циљ) стварање либералног капиталистичког друштва, други истичу да настају друштва капиталистичке периферије. Између ових крајности су теоретичари који се баве само појединим аспектима друштвених промена, најчешће користећи само термин „реформе”. Укратко речено, различити су термини, садржај појма, приступи истраживаним појавама и тумачења коначних

³ Класично значење штрајка је да је то прекид рада са циљем да се остваре економска и социјална права из рада. Када не постоје услови за то (нема производње, предузеће у стечају и сл.) радници „штрајкују”, а у ствари протестују (на радном месту, фабричким халама, у фабричком кругу). Они послодавцу и власнику предузећа не могу да нанесу штету као да је било производње па су је они прекинули. У том случају може се рећи да је реч о псеудоштрајковима (Novaković, 2017, стр. 282; Novaković, 2019, стр. 283).

резултата развоја конкретних друштава.⁴ У сваком случају промене су вишеслојне, а социолошки приступ томе је само један од могућих. Потреба за интердисциплинарним приступом и изградњи опште теорије транзиције се наметнула, али она још није изграђена.

После 2000. године у Србији је реализован неолиберални концепт развоја. У његовој основи је тзв. Вашингтонски консензус (Washington Consensus).⁵ Реч је о мерама и политикама које су креиране од стране ММФ-а, Светске банке за обнову и развој и Министарства за безбедност САД. Био је намењен задуженим земљама Латинске Америке, али је наметнут и земљама у транзицији. То је одредило основни правац друштвених промена и најважније услове учвршћивања власти капиталистичке класе. Што се више убрзавала транзиција, то је друштвена структура постала јаснија и поларизирана. На врху пирамиде друштвене моћи нашла се капиталистичка класа. На великој дистанци су стари и нови средњи слојеви. Потом следи раслојено и капиталистичкој акумулацији изложено сељаштво. На дну је радничка класа, која је и највећи губитник транзиције друштва (Novaković, 2017, str. 62–64). Настало је друштво на периферији Европе, али и капиталистичког привредног система (Wallerstein, 2016). Утицај међународних центара моћи, посебно финансијских, евидентан је у свим областима друштва, од измене радног и социјалног законодавства до политике инвестирања и задуживања земље. У суштини, класни интереси капиталистичке класе Србије су слични интересима капиталиста у центру капиталистичког система. Они су у највећој мери одредили и промене у економији и друштву, а приватизација друштвене својине била је кључни процес којим се вршила промена друштвене структуре.

Приватизација друштвене својине после 2000. године је обављена по моделу „шок терапије”, а по диктату међународних финансијских институција (IMF, WB, EBR) (Obradović, 2017, str. 196). Домаћа политичка елита је то доследно спроводила. Изабран је модел свеопште, брзе и временски орочене, већинске продаје капитала и имовине предузећа стратешком купцу, за велика предузећа тендером а за мала и средња јавном лицитацијом. У оба случаја небитно је било порекло капитала, а улога државних институција, посебно Агенције за приватизацију, била је доминантна. Званични циљеви приватизације, према А. Влаховићу, министру за приватизацију, били су: „а) ефикасност, б) што већи прилив страног капитала,

⁴ О томе види више (Šuvaković, 2014, str. 11–17; Vratuša, 2011, str. 15–24; Vidojević, 1997, str. 16, 28). Н. Новаковић сматра да је

„...транзиција из реалсоцијалистичког друштва неизвестан процес, тј. да се нужно не ствара капитализам западног типа, са развијеном тржишном привредом. То конкретно значи да се одбацују сва гледишта о транзицији као изразито позитивном процесу којим се стиче у развијено капиталистичко друштво”. (Novaković, 2017, str. 54).

⁵ Неке од њих су: 1. стабилизација (курса валуте и буџетског дефицита земље), 2. дерегулација (тржишта и каматних стопа), 3. приватизација, 4. смањење царинских стопа, 5. либерализација (тржишта и цена), 6. либерализација увоза и страних инвестиција, 7. заштита приватне својине и 8. пореска реформа (проширује основу а смањује висину пореза). Више о томе (Komazec, 2004, str. 388–390; Dušanić, 2013). Неолиберални концепт развоја примењује се још увек у Србији, иако је угледни Фајненшел тајмс у уводнику од 22. 03. 2008. године записао: „Вашингтонски консензус - *стабилизуј, приватизуј, либерализуј* - јесте мртав.” (в. Dušanić, 2013, str. 279).

ц) јако корпоративно управљање, д) грађење отворене и либералне привреде и сл.” (в. Ковачевић, 2012)⁶. Стварне последице приватизације су, поред осталих, уништавање друштвене својине и привреде, масован губитак радних места, раст незапослености, продубљивање економских и друштвених неједнакости и настанак друштва на периферији капитализма.

Од 2002. до 2014. године продато је 2.360 предузећа, у којима је било 333.000 радника. Приход од продаје је био 2.489 милиона евра, а планиране су инвестиције од 1.046 милиона евра (SSSS, 2015, стр. 7). У истом периоду без посла је остало 276.000 људи, а у приватизованим предузећима број запослених је смањен за половину (SES, 2011, стр. 68). Поништена је свака четврта приватизација. Све то је праћено високом корупцијом, (и)легалним изношењем профита и новца и задуживањем земље.⁷

Приватизацијом су уништене читаве привредне гране у којима смо били конкурентни на тржишту (текстилна, електронска, металска индустрија, на пример). Пропадали су велики индустријски центри и велика предузећа са 1.000 запослених, што је водило нестајању материјалне основе опстанка радничке класе (Savić, 2014, стр. 51; Novaković, 2016, стр. 748). Убрзана је деиндустријализација, тј. опадао је БДП, учешће индустрије у његовом стварању и запослености, као и продуктивност рада уопште. Удео индустрије у стварању БДП-а био је 2010. године (15,9%) мањи него 1960. године (16,5%). Број индустријских радника био је 389.000, а 2010. свега 312.000 (Drašković, 2014, стр. 117, 119). На крају приватизације и транзиције повећале су се и доходне неједнакости. Гини коефицијент је 1990. године био 0,28, у првој деценији транзиције достигао и ниво 0,45 (1993. године), 2002. године био 0,33, да би 2016. достигао вредност 0,38. Ово Србију сврстава међу земље са највећим доходним неједнакостима и масовним сиромаштвом грађана (Arandarenko i dr, 2017, стр. 11, 12). Минимална зарада је 230 евра, што је мање него у региону и у Кини. Такву зараду прима 350.000 запослених, око 50.000 радника уопште не прима зараду, а повремено и са закашњењем је прими 600.000 запослених (Preradović, 2019; Zdravković, 2020). Укратко речено, током последње две деценије Србија је назадовала у економском, демографском, културном и социјалном смислу за развијеним земљама. Већих друштвених сукоба и отпора томе није било.

⁶ Према С. Вуковићу:

„Основни циљ приватизације већине државних и друштвених предузећа, не само код нас него и у свету без обзира да ли се ради о Истоку или Западу, можемо првенствено тражити у максимизацији профита, односно у повећању његове ефикасности. Максимизација профита даље омогућава бољу алокацију ресурса, то доводи до повећања конкуренције, па самим тим и до повећања квалитета производње уз смањење трошкова производње” (Vuković, 1996, стр. 17).

Група аутора из Центра за либерално-демократске студије је пре усвајања Закона о приватизацији у први план истицала циљеве приватизације: стварање ефикасне привреде, побољшање финансијског стања државе, ширење приватне својине на рачун неефикасне државне и друштвене својине. Приватна својина се види као фактор настајања либерално-демократског друштва. (Begović, Živković, Mijatović, 2000, стр. 9–11).

⁷ М. Hadson (Micheel Hudson) је проценио да је из Србије илегално изнета 51 милијарда долара од приватизација (D. Štavljanin, 2013). Према подацима Министарства финансија, Србија је од 2000. до 2019. године увећала јавни дуг од 14.167 на 24.120 милиона долара (Republic of Serbia Ministry of Finance, Public Debt Administration, Debt Statistics, 2019, p. 3).

Непосредни поводи/узроци радничких протеста и блокада

Поводи и узроци радничких блокада и протеста су се у највећој мери разликовали с обзиром на својински статус предузећа. Закони који су регулисали приватизацију су се мењали и допуњавали. То је утицало на положај предузећа и запослених у њима⁸.

Раднички протести и блокаде на почетку убрзане приватизације

Убрзаној приватизацији супростављали су се радници у предузећима која су почела приватизацију по ранијим законима, која су била пред стечајем, у реструктурирању, или су се приватизовала после 2002. године. Већина демонстраната долазила је из привреде (текстилна, металске и прерађивачке индустрије и рударства). Обично су радници после неефикасних штрајкова (често и штрајкова глађу) најављивали и организовали протесте и блокаде. Блокиране су саобраћајнице и државне институције, али и улаз у предузећа.⁹

На тежак положај запослених у наменској или индустрији оружја скренули су пажњу радници корпорације „Крушик” из Ваљева. Они су више пута штрајковали и протестовали на градским улицама, а у пролеће 2004. године блокирали су пут Ваљево-Београд. Тражили су оставке руководиоца, помоћ државе око већег уопштавања производних капацитета, исплате раније зарађених плата и обуставе даљег отпуштања радника. (Stojić, 2004, str. B3) Ништа од тога није испуњено. Против пропадања РТБ-а „Бор” демонстрирало је 2.000 радника у лето 2004. године. Они су два дана, у време када се одржавала олимпијада у Грчкој, блокирали аутопут Београд-Ниш. Безуспешно су се обраћали Влади Србије. Проглашени су кочничарима реформи. Захтевали су боље услове рада и више зараде. Рударе је подржавао ССС, а против блокаде био је УГС Независност (Blaževski, 2004; *Politika* 3.07. 2004, str. ЕК 3).

Да би спречили пропадање предузећа, за приватизацију су се залагали радници више предузећа. Незадовољни радници фабрике „Технос” из Чачка, произвођача легуре алуминијума, тражили су да се реши статус предузећа. Они су чак 25 пута блокирали пут Чачак-Ужице, а у марту 2004. године преноћили су у згради општине Чачак. У то време они су били без 48 зарада. Решење су видели у убрзаној приватизацији (*Sindikalni pregled*, br, 22). Радници фабрике „Фаграм” из Смедерева су у фебруару 2004. године блокирали мост на магистрали Смедерево-Ковин. Њихово предузеће није уопште радило, дуговали су им 34 зараде и зато су тражили да се приватизација убрза (*Glas javnosti*, 3. 02. 2004; Živković, 2004, str. B3; Jovičić, 2004)

⁸ По свом значају, после 2000. године издвајају се: Закон о стечају, допуне и измене Закона о приватизацији, Закон о привредним друштвима, Закон о Акцијском фонду, Закон о хартијама од вредности, као и уредбе и прописи о конверзији пољопривредног земљишта у грађевинско и др.

⁹ Неки радници су на тај начин спречавали улазак нових власника или стечајних управника у предузеће. Други су ометали наметнуто руководство од стране државе или власника да заузме намењене му улоге. Трећи су бранили отимање фабричких машина, сировина, готових производа, па чак и документације, које би нанело штету опстанку предузећа. Најзад, понекад је блокада излаза производа (као из Рафинерије нафте Панчево, на пример) била ефикасно средство у остваривању захтева штрајкача (Petrović 2005a; Petrović, 2005b)

(Рас)продаја српских шећерана отпочела је продајом 3 шећеране за по 3 евра Миодрагу Костићу, блиском свим властима и једном од финансијера ДС-а (Rabrenović, 2004). Зрењанинска шећерана је била 60% у државном власништву, а 2003. године уведене су јој привремене мере. У фебруару 2004. године 100 радника је заузело Скупштину града Зрењанина и ту остало 5 дана. Овом блокадом они су тражили 13 неисплаћених зарада и да држава ревитализује производњу. Држава је то игнорисала, па су радници крајем исте године протестовали испред Трговинског суда у Зрењанину. Касније је уследио стечај, а потом продаја шећеране (са 26 хектара земљишта у градској зони). Бивши радници су 2012. године протестовали испред поменутог суда и тражили 39 зарада (Jovičić, 2004; *Danas*, 6.12.2005; Surla, 2012).

Протести радника приватизованих предузећа били су све чешћи. Радници фабрике „Јагодинска пивара“ су новом власнику 5 пута блокирали улаз у пивару и тражили раскид купопродајног уговора. Подносили су кривичне пријаве против руководства и крајем 2005. године су протестовали испред Трговинског суда у Јагодини због тога што се то споро решава (*Danas*, 6. 12. 2005). Фабрика лекова „Југо-ремедија“ је била некада успешна фармацеутско предузеће. Продата је 2002. године (42% капитала Јовици Стефановићу Нинију (Јака 80 из Радовиша)), а 48% је било власништво малих акционара. Борба за поштовање власничких права и права из рада трајала је годинама. Радници су у лето 2004. године протестовали у Скупштини општине Зрењанин, а потом и више пута у Београду пред Владом Србије и у Акцијском фонду. Тржили су раскид купопродајног уговора и уговора о докапитализацији. Указали су на спрегу извршне и судске власти са купцем ове фабрике (Роров, 2011, стр. 41, 47, 55–59; *B92*, 25. 6. 2005; *B92*, 16. 7. 2004, Stevanović, 2019)¹⁰. Протести радника акционара предузећа „Ц маркет“ пред Владом Србије, Трговинским судом и зградом Меркатора током 2005. године били су поводом приватизације. Радници су имали 67% акција, а држава 23%. Управа није хтела да потпише проспекат предузећа, који је услов за излазак акција на тржиште. Стога су радници акционари протестовали пред Трговинским судом и Владом Србије. Све се компликовало приватизацијом, у којој је била значајна измешаност интереса и утицаја извршне и судске власти а на штету радника-акционара. Они су против себе имали и Удружење будућих акционара „Ц маркета“, које је подржавало руководство. Оно је организовало протесте против „Меркатора“ као потенцијалног купца. Ова приватизација је једна од 24 најспорније, означена као таква од стране Европске комисије (Brkić, 2005; www.cins.rs; *Savet za borbu protiv korupcije*, 2003).

Најчешћи раднички захтеви били су: 1) да се покрене, убрза или успори приватизација, 2) благовремена и доследна примена закона у процесу спровођења и контроле приватизације од стране државних органа, 3) одлагање или избегавање реструктурирања, 4) решавање статуса предузећа, 5) да се смени руководство које намерно уништава предузеће и води га у стечај, 6) поништавање уласка предузећа у стечај, 7) исплата ранијих или повећање актуелних зарада, 8) увођење привремених мера, 9) надокнада средстава за дневнице и превоз, 10) уплата доприноса за

¹⁰ Занимљиво је да су радници-акционари наглашавали да њихов протест није политички. У апелу јавности навели су да нису самоуправљачи нити су против приватизације, већ за заштиту свих облика приватне својине (Роров, 2011, стр. 55–59).

пензијско и инвалидско осигурање,¹¹ 11) стварање и исплата социјалног програма за вишак радника, 12) конверзија дуга предузећа у државно власништво, 13) наставак или покретање производње, 14) заштита власничких и других права радника - малих акционара и 15) помоћ државе да предузеће настави производњу. Радници су се најчешће сами организовали.

Раднички протести и блокаде и интензивирана приватизација

Током 2009. и 2010. године штрајковали су и протествовали радници у привреди, запослени у јавним предузећима, школству, здравству, али и приватни превозници. Радници су се обраћали за помоћ и протествовали испред државних установа на локалном и републичком нивоу. Већина њих је долазила из приватизованих предузећа. Агенција за приватизацију, трговински судови и Влада Србије имали су најважнију улогу у приватизацији. Стога су радници често пред њима протествовали.

У априлу 2009. године у жижу јавности доспели су радници ТК „Рашка” из Новог Пазара. Они су се забарикадирали у просторије Удружења текстилних радника, а Зоран Булатовић је због „небриге државе” за раднике одсекао део свог прста. Предузеће је било у већинском државном власништву. Радници су били без зарада од 1995. године, без исплаћеног социјалног програма и повезаног радног стажа. Они су тражили и да се дуг држави конвертује у њен удео у власништву. Игнорисале су их и локална и републичка власт. Добили су две минималне зараде као помоћ. Булатовић је постао инспиратор другим штрајкачима и симбол очаја радника (Karanović, 2009; Вакрачевић, 2009)¹². На проблеме у ТК Рашка указале су и раднице, које су у истим просторијама од 3. 12. 2009. године протествовале 57 дана. Десет жена је штрајковало глађу, а 7 их је на томе истрајало до краја протеста. Тражиле су „загубљена” средства за социјални програм. Оне су повукле и најдрастичнији потез. Десет радница се везало за плинске боце и запалило их. Тек тада је извршна власт почела да решава њихове проблеме (Novaković, 2014, стр. 59; Jovanović, 2009, стр. 11).

„Вруће” радничко лето 2009. године најавили су протести радника фабрике „Застава електро”. Ово предузеће је 2006. године купио конзорцијум на челу са Ранком Дејановићем, супругом председнице Скупштине Србије. Радници су више пута протествовали пред Општином Рача, а у мају је месец дана блокирали. Већински власници су обавили лажно инвестирање (старо гвожђе), уништавали производњу, нису исплаћивали зараде и доприносе за раднике. Агенција за приватизацију одбијала је контролу и раскид уговора са купцима. Радници су тражили раскид уговора, наставак производње и исплату 4 зараде (плус 44 за период 1997–2001). Они су се у јуну придружили протесту радника ГИП „1. мај”. У августу су, на 40 °С, два дана провели пред Агенцијом за приватизацију. Држава им је дала новчану помоћ и касније повезала радни стаж (без исплате зарада). Предузеће, тј. његова имовина, је 2010. године

¹¹ Према изјави министра рада С. Лаловића, држава је требало да повеже стаж за 250.000 радника (*Sindikalni poverenik*, God. 61, br. 323–324, 31. 03. 2005, str. 15)

¹² Зоран Булатовић се 2010. године солидарисао и са инвалидом рада Налком Друштинцем, инвалидом Искра метала, који је себи закуцао ексер у руку. Халко је то учинио и 2011. године. Протествоао је због дуга државе од 20 зарада. Она је предузеће продала без обавеза купца према радницима. (*RTV*, 01.02. 2011).

из реструктурирања и без обавеза према радницима продато јужнокорејској компанији „Јура“ (*Sindikalni poverenik*, 30. 9. 2009, стр. 9; Bailović i dr., prir., 2011, стр. 95, 111, 115, 129). Радници ГИП „1. мај“ нису знали да је власник предузећа богати Милорад Јоксимовић. Они су 24. 6. 2009. године легли на пругу Београд–Ниш (код Лапова) и тражили да им се исплати 10 зарада, доприноси за ПИО, социјални програм за вишак радника и да се покрене производња. Добили су помоћ од 5.000 динара. Пошто су обећања министара била лажна, радници су 17. новембра заузели пругу и ту даноноћно остали до 10. децембра (и на -10 °С). Додали су и захтев да се раскине купопродајни уговор (Novaković, 2009a, стр. 35; *Sindikalni poverenik*, 30. 12. 2009, стр. 19).

У Куршумлији се крајем 2009. и почетком 2010. године догодио „народни устанак“. Протестовали су радници ШИК-а „Копачоник“ и МК-е „7. јул“. Оба предузећа су већ прошла кроз за раднике катастрофалну приватизацију. Власници су им остали дужни зараде, повезивање радног стажа, доприноси за ПИО. Радници су блокирали пут Куршумлија–Приштина. Тражили су помоћ државе и новог купца. Блокада је трајала више недеља (Apostolovski, 2010). Локално становништво било је солидарно са радницима. Са пропадањем ових предузећа, пропадала је и Куршумлија.

У Крагујевцу је неколико стотина радника фабрике „Застава аутомобили“ протестовало испред градске скупштине због неслагања око социјалног програма и најаве да ће без посла остати 1.108 радника (Novosti, 28.12.2010). У Крушевцу је 2.000 радника приватизацијом уништеног предузећа „Трајал корпорација“ пред градском скупштином захтевало раскид уговора и подржављење овог предузећа (Stanković, 2009). Због лоших газда протести су били у више градова¹³. Радници предузећа „Трудбеник градња“ су десет месеци, од августа 2009. до јула 2010. године, протестовали испред Агенције за приватизацију, Министарства економије и блокирали више пута Булевар краља Александра у Београду. Продати су из реструктурирања високом функционеру ДС-а (Драган Копчалић). Он је смањио производњу и број радника и кршио уговор о куповини. Агенција је одбијала да раскине тај уговор. Незаконитост рада Агенције и купца није санкционисана. Завршило се пропадањем предузећа и социјалним програмом за раднике које је власник отпустио током протеста. „Трудбеник градња“ је поседовала велике површине земљишта и пословни простор. То је било важније од наставка производње (Bailović i ost., prir., 2011, стр. 143, 147, 149, 156, 165, 175). Обилазницу око Београда су у новембру 2009. године блокирали радници грађевинског предузећа „Планум“. Држава им није платила завршене грађевинске радове. Били су без зарада и доприноса за ПИО (Luković, 2009; Novaković, 2009b, стр. 45). Пред државним институцијама и на улицама Београда демонстрирали су адвокати, студенти и таксисти. Они су брзо и успешно остваривали своје захтеве (Novaković, 2009b, стр. 47, 49; Gucijan, 2009, Spalović, 2009).

Најчешћи захтеви радника били су: 1) трагање за власником предузећа који га је уништио, 2) молбе властима и Агенцији за приватизацију да контролишу и/или раскину купопродајни уговор, 3) да се у предузећу покрене производња, 4) исплата

¹³ Ради раскида уговора за купце предузећа демонстрирало се у више градова. Улицама града Ваљева протестовали су радници 6 предузећа. У Пожеги су раднице предузећа „Будимка“ блокирале магистрални пут. У Крагујевцу су трговци продатог предузећа „22 децембар“ блокирали више улица.

вишемесечних и вишегодишњих неисплаћених зарада, 5) повезивање радног стажа, 6) да им се овере здравствене књижице, 7) спречавање купца предузећа да износи имовину, 8) да држава дугове конвертује у свој удео у капиталу предузећа, 9) да им се помогне у тражењу новог купца и 10) исплата дивиденди и заштита права малих акционара. За разлику од тога, у свету су главни захтеви штрајкача и демонстраната били против мера штедне и смањења издвајања за јавне службе (Novaković, 2015).

Протести радника у другом „таласу” били су последица масовне приватизације, која је уништавала друштвену својину и привреду и кршила права из рада. Они су постали чешћи, масовнији и радикалнији по репресији коју су радници вршили над собом. Временски су се поклопили са светском економском кризом, али је њихов стварни узрок приватизација.

Раднички протести и блокаде на крају приватизације

На крају приватизације број радничких протеста и блокада се смањило, а чешћи и масовнији били су штрајкови и протести запослених у јавним службама.¹⁴ Штрајковали су радници у предузећима уништеним приватизацијом, у реструктурирању, пред стечајем и онима која су директно зависила од државе. Таква је „наменска индустрија”¹⁵. Овде наводимо само неке од типичних радничких протеста из тог времена. Ту се виде основни захтеви радника, комбиновање штрајкова и блокада, степен њихове ефикасности и однос власника и државе према радницима.

„Фабрика вагона Краљево” (ФВК) била је у реструктурирању од 2003. године. Продата је 2006. године украјинској фирми „Азов импекс” из Доњецка. (Obradović, 2017, str. 301, 302.). Због непоштовања обавеза из купопродајног уговора исти је поништен 2010. године. Рачун предузећа био је блокиран због потраживања бивших радника¹⁶. Стечај је почео 2015. године, а крајем 2019. године ФВК (тј. њена имовина са 60 хектара земљишта у центру града) продата је новом купцу, након 80 година

¹⁴ Страх од губитка посла је значајан фактор који кочи раднике да се сукобљавају са менаџментом. Своје истраживање о сукобима у индустријским односима М. Шљукић и С. Шљукић су закључили следећим речима: „Дакле, није одсуство сукоба у српским фабрикама индикатор њихове институционализације нити индикатор напретка. Оно је последица готово потпуне обесправљености радника”. (М. Шљукић, С. Шљукић, 2019, str. 846).

¹⁵ Штрајкови и протести радника наменске индустрије „Застава оружје”, или „оружари”, од августа 1996. до маја 2018. године показују однос власти према њима током транзиције. На почетку су комбиновани штрајк, штрајк глађу и јавни протести (чак 28) пред Скупштином града Крагујевца. Касније су (2012.) ноћивали у филијали РФЗО у Крагујевцу због неовверених здравствених књижица за 2.000 радника. У 2018. години су протестовали пред Народном скупштином. У сва три случаја основни захтев „оружара” да се трајно реши статус предузећа, није решен. Власт их је игнорисала, скоро сасвим уништила наменску индустрију, а њима прети приватизација. (Marinković, 1999, str. 399, str. 413, 420; *Politika*, 21. 02. 2012; *Kurir*, 25. 04. 2018, *Kurir*, 10. 05. 2018.). „Оружари” су 1996. године тражили 2 зараде (од којих може да се живи), регрес за претходну годину и склапање уговора о пословима за војску. У мају 2018. године су безуспешно протестовали против Закона о производњи и промету наоружања и војне опреме.

¹⁶ Они су имали правоснажне судске одлуке за неисплаћене 84 зараде за период 1996–2003. година. (Ćirović, 2012).

од оснивања. Број радника се од некадашњих 5.000 смањило на 640 у 2015. години. У време друге приватизације радницима се дуговало 36 зарада, као и доприноси за ПИО за 60 месеци (Веќки, 2019). Социјални програм за прекобројне раднике био је 2015. године, а износио је 200 евра по години стажа. Радници су месецима штрајковали, више пута мирно протестовали пред Скупштином града, да би у њој неколико дана боравили због тога што их је држава игнорисала. Уз то су блокирали важне саобраћајнице. Преговарали су са властима у Београду и више пута били понижени (Ћировић, 2015; *B92*, 05.12.2013; *Blic*, 05.02. 2014; *Blic*, 19. 02.2014).

Незадовољни радници ФВК, њих 200 је, након више јавних протеста на улицама Краљева и пред градском управом, 14. 1. 2014. године ушло у градску скупштину. Држава им је дуговала 15 зарада, 3 године неуплаћених доприноса за ПИО, а били су и без оверених здравствених књижица. Тражили су смену комплетног менаџмента и спровођење социјалног програма. Раднике су игнорисале и локалне и републичке власти. Стога су радници 10. 2. 2014. године даноноћно блокирали пругу Краљево-Чачак и пут ка Рашкој и северу Косова. Након преговора у Београду су добили понуду од 2 минималца, коју су одбили и продужили блокаду. Сву немоћ ових радника доказује и то да су та 2 минималца ипак узели (*B92*, 14. 01. 2014; *B92*, 11. 02. 2014).

Фабрика шинских возила „Гоша” из Смедеревске Паланке из поступка реструктурирања продата је 2007. године већинском словачком власнику (ŽOS-Trnava). Он је из предузећа извлачио капитал преко других фирми, а радницима 3 године није исплатио зараде и 4 године повезао радни стаж. Држави није плаћао порезе (4 милиона евра), иако је зарадио 7 милиона евра. Радницима нису биле оверене здравствене књижице, док они нису ни знали ко је власник Гоше. У марту 2017. године у фабрици се обесио радник Драган Младеновић, што је био још један повод за штрајкове. „Гоша” је крајем марта 2017. године продата кипарској фирми Lisnart holding limited (Milošević, 2017). Радници су месецима штрајковали, па и глађу, а онда настављали са јавним протестима и блокадама. Блокирали су пругу Београд-Смедеревска Паланка и магистрални пут Смедеревска Паланка-Топола. Покренули су и 12 прекршајних пријава против директора предузећа. Ниједна није процесуирана.

Када су радници „Гоше” (23. 8. 2017. године) блокирали раскрсницу испред Владе Србије, после 5 месеци штрајка, нико их није примио.¹⁷ За то време извршитељи су обављали попис имовине. У септембру је држава радницима оверила здравствене књижице на неколико месеци и обећала помоћ од 60.000 динара. Уплатила је и 250.000 евра за повезивање стажа. У новембру 2017. године „Гоша” је отишла у стечај. Фирма, чији је власник због дугова покренуо стечај „Гоше”, била је основана 2 месеца пре тога. На тај начин се ослободио свих потраживања радника (*RTS* 6. 7. 2017; *Kurir*, 26. 7. 2017; *Kurir*, 23. 8. 2017; www.novaeconomija.rs 23. 8. 2017; Reljanović, 2017). Укратко речено, власник „Гоше” није поштовао обавезе из купопродајног уговора и законе Србије. Државни органи су све то толерисали, на штету радника и пореских

¹⁷ Министар рада се прогласио ненадлежним јер је предузеће приватно, а министар привреде је изјавио да су преговори док не дође власник „мачка у цаку”. Радници су нагласили да њихов протест није политички. Ограђивали су се и од синдиката. Држава није бринула што је и она оштећена за порезе и доприносе. Власт није хтела да се замери власнику, који је кум премијера Словачке (*Kurir*, 22. 08. 2017; www.021.rs, 22. 08. 2017; *Politiika*, 28.08. 2017).

обвезника. Два репрезентативна синдиката годинама су о свему ћутала, па су се радници у овим протестима од њих ограђивали.

Најчешћи захтеви радника у трећем „таласу” радничких протеста и блокада после 2000. године били су: 1) исплата ранијих зарада (од 2 до 80), 2) тражење одговорности управе и власника предузећа за уништавање предузећа, 3) молбе државним органима да заштите раднике од неодговорних домаћих и страних капиталиста, 4) отписивање дугова предузећа како би се оно опоравило а радници наставили са радом, 5) повезивање радног стажа, нарочито радницима пред пензијом (и до 5 година), 6) тражење једнократне новчане помоћи за болесне и сиромашне раднике, 7) исплата средстава за социјални програм за раднике који су вишак, 8) раскид купопродајног уговора, 9) решавање статуса предузећа, које је у реструктурирању и 10) брисање са листе предузећа за приватизацију. На бедан положај радника указују и њихове паролe.¹⁸

Најважнији фактори неефикасности радничких протеста и блокада

Први фактор неефикасности радничких штрајкова, протеста и блокада (били су интегрисани класни интереси политичке елите на власти и капиталиста. У читавом посматраном периоду држава је имала скоро исти став према штрајковима и протестима. Изнео га је министар рада и социјалне политике Слободан Лаловић: „Попуштамо само тамо где морамо.”¹⁹ Најмање је попуштања било према мануелним радницима, а највише према имућнијим професијама и слојевима. Најблажи су били државни органи према власницима предузећа блиских власти. Штавише, Агенција за приватизацију и судови често су кршили донете законе и прописе и деловали против интереса радника.

Други фактор слабе ефикасности радничких протеста били су размрвљени и сукобљени синдикати.²⁰ Они се уопште нису супроставили приватизацији друштвене својине. Радници им мало верују (Krkobabić, 2008, str. 90; Novaković, 2013, str. 36; Novaković, 2017, str. 284; Šljukić, 2018, str. 120). Стога је већина протеста и блокада настала мимо постојећих синдиката. Истраживање о улози синдиката у транзицији Србије заслужује посебан рад. Овде можемо рећи да су они најмање подржавали раднике који су протестовали на крају приватизације. Од 2014. године, на пример, мало је било (успешних) синдикалних акција против измена ЗОР-а, закона о

¹⁸ Неке од парола радника на протестима биле су: „Агенција тера раднике у штрајк и на улицу”, „Ко је покрао наше зарађене паре?”, „Разбојници! Где сте били кад смо градили!!!”, „Вратите нам фабрику”, „Хоћемо посао и плате”, „Где је мојих 80 плата?”, „Деца су нам гладна”, „Смрт је лакша од гладовања”, „У Србији не постоји социјална правда”, „Зар опет робови?”

¹⁹ С. Лаловић је прешао пут од истакнутог синдикалисте, преко министра за рад и социјалну политику, до саветника председника (Б. Тадића), да би на крају каријере постао правни саветник актуелног лидера СССС.

²⁰ Сидикати су у значајној мери пацификовали раднике (причом о социјалном дијалогу и трипартизму, преговарањем са послодавцима на штету радника, пристајањем на све лошије законодавство), без ефикасне помоћи онима који остају без посла.

пензијама, против „мера штедње” и сиромашења радника и грађана. Олако су пристајали на решења која су наметали ММФ и власт. У готово свакој већој синдикалној централи било је сукоба и нових подела, као и сарадње са политичким партијама у време републичких избора, а на штету чланства. На овај закључак нас наводе релевантни подаци и грађа из синдикалних архива и других доступних истраживања.²¹

Трећи фактор фрагментације и неуспеха радничке класе у транзицији је одсуство аутентичних радничких политичких партија. Од до сада регистрованих 120 политичких странака нема ниједне која се програмски и стварно залаже за аутентичне интересе радника.

Четврти фактор неефикасности радничких протеста, блокада и штрајкова је материјална, социјална, секторска, регионална, просторна, политичка, етничка и културна фрагментација радничке класе. То је допринело чињеници да радници поседују амбивалентну емпиријску класну свест, тј. нису постали „класа за себе”. Материјалне, политичке, институционалне и друге претпоставке формирања радничке класе „за себе” пре 1990. године нису постојале. Оне су биле још мање током транзиције друштва Србије (Novaković, 2007, стр. 157, 160; Novaković, 2017, стр. 292).

Пети фактор који је допринео лошој слици о радницима у протестима били су медији и јавност коју су они креирали. Они су били у рукама државе, а касније и појединих капиталиста. Медији су раднике осуђивали као кочничаре реформи, бивше самоуправљаче и стаљинисте.

Укратко речено, наведени структурни фактори битно су утицали на неефикасност радничких протеста и блокада. Локални и индивидуални фактори су томе сразмерно мање допринели. Ефикасност радничких протеста и блокада била је мања на крају убрзане приватизације него на њеном почетку.

Закључак

Аутор је у тексту истраживао најважније друштвене узроке, динамику, облике и последице радничких протеста и блокада јавног простора у Србији после 2000. године. Истакнути су њихови најважнији глобални друштвени узроци. Потврђена је теза да су транзиција друштва и приватизација друштвене својине најважнији узроци радничких штрајкова и јавних протеста. Оне су мењале класне односе у друштву, тако што се учврстила нова капиталистичка класа, а настала је најамна радничка класа. У протекле две деценије транзиција се убржавала по неолибералном моделу развоја. Приватизација је у темељима транзиције и главни је процес којим се мењала друштвена структура. Декларативни циљеви транзиције и приватизације били су стварање ефикасне тржишне привреде, демократског и отвореног друштва, вишестраначки парламентаризам, стварање нових радних места, а

²¹ Појавили су се и неки нови облици радничког организовања (штрајкачки одбори, удружења бивших радника појединих предузећа, Координациони одбор радничких протеста) (Pokret za slobodu, 2009; Bailović i ost. (prir.), 2011, стр. 19–20.). Они нису били довољно јаки да обједине интересе радника из више индустријских грана, или са више територија, да би њихови протести били успешнији. Штрајкачке фондове нису имали ни синдикати нити нове радничке организације, из којих би се платили трошкови тих акција и помогли већ угрожени радници и они који су постали незапослени.

смањење незапослености и сиромаштва грађана. Стварни резултати су: настајање друштва на периферији капиталистичког система (I. Wallerstein), масован губитак радних места, економско, социјално и демографско назадовање друштва, а раст незапослености, неједнакости и сиромаштва. Ово је у највећој мери погодило радничку класу, која је на то реаговала штрајковима, протестима и блокадама. Што се приватизација више убрзавала, то су ови облици изражавања незадовољства радника били чешћи, масовнији и неефикаснији у односу на свет и време пре транзиције друштва. Укратко су поменути типични раднички протести и блокаде у три „таласа”. Први је био на почетку убрзане приватизације (2004. и 2005. године), други у време интензивне и масовне приватизације (2009. и 2010), а трећи током завршетка приватизације и транзиције (2014–2019).

Најважнији захтеви радника били су: 1) да се спречи, успори или убрза приватизација, 2) против наметања реструктурирања, стечаја и продаје предузећа, 3) поштовање права радника и акционара предузећа приватизованих по ранијим и новом Закону о приватизацији, 4) стварање социјалног програма и његово поштовање за вишак радника, 5) контрола уговора о продаји предузећа (инвестиције, наставак производње, радна права запослених, на пример), 6) захтев државним органима да санкционишу власника који уништава предузеће, 7) исплата зарада (које касне од неколико месеци до 8 и више година), 8) уплата пореза и доприноса за пензијско осигурање, 9) овера здравствених књижица и 10) да држава помогне радницима да се покрене производња. Држава је, у највећем броју случајева, игнорисала поменуте захтеве, исцрпљивала раднике, а одлучивала у корист домаћих и страних капиталиста. Са убрзавањем приватизације начини протеста радника су били све радикалнији (штрајкови глађу, блокаде саобраћаја и институција, репресија коју су радници вршили над собом у виду одсецања дела прста, поливања бензином, самоспаљивања), а у суштини неефикаснији и изражавали су очај радника.

Наведени су и најважнији узроци неуспеха радничких протеста и блокада (и штрајкова). То су: интересна повезаност капиталистичке класе са финансијским и другим центрима капитализма, непостојање аутентичних радничких партија и синдиката, унутаркласна фрагментација радничке класе и, на крају, утицај медија, који су били под контролом државе.

Nada G. Novaković¹
Institute of Social Sciences
Belgrade (Serbia)

TRANSITION, WORKER PROTESTS AND BLOCKADES OF PUBLIC SPACES IN SERBIA²

(Translation In Extenso)

Introduction

Abstract: The subject of this paper has been workers' protests and blockades of public spaces in Serbia over the last 20 years. Their most important causes and reasons, organization and efficiency are sociologically analyzed, described and explained. They were happening in "waves". The first started with the acceleration of privatization (2004 and 2005), the second with its deepening (2009 and 2010), and the third coincided with the end of privatization and the intensification of the global economic crisis (2014–2019). The main hypothesis is that workers' protests and blockades are systematically determined. The most important is the nature of the social system, i.e. the applied concept of transition and privatization. Individual and local factors (causes) are less significant. Workers' protests and blockades are less effective at the end than at the beginning of accelerated transition and privatization.

Keywords: workers' protests, blockades, privatization, transition, exploitation

Worker protests and blockades of public spaces are one of the most open forms of expressing accumulated dissatisfaction, which previously has been unsuccessfully resolved in other ways. They indirectly prove that strikes within the factory circle are an insufficient means for workers to exercise some of their economic and social rights from employment. Therefore, their participants try to draw the attention of the employer, the authorities and other citizens, so that their problems can be solved or ended. There were such phenomena even before the transition, but they were rarer, lasted relatively shorter, and were more efficient than during the transition in Serbia. In the last 20 years, especially since 2009, worker protests and blockades have become more frequent, with more participants, more serious demands, more radical moves by workers and greater public response.

After 2000, due to the acceleration of the transition, which is based on the privatization of social property, the strikes passed the phase from classic strikes to pseudo-strikes³.

¹ novakovic.nada@gmail.com

² The paper was written within the Research Program of the Institute of Social Sciences for 2020, which is supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

³ The traditional meaning of a strike is that it is the interruption of work aimed at achieving economic and social justice from work. When there are no conditions for it (no production, the enterprise

They were preceded by numerous public protests and workers' blockades, and often after their failure, they were re-launched in the same companies. Due to ignoring by the owners and the state, the workers continue their struggle by announcing and blocking public spaces, from local to regional and national roads and institutions. Based on the rich research and empirical material, three "waves" of worker protests and blockades can be distinguished. The first refers to the beginning of accelerated privatization (2004 and 2005). The second is at the time of intensified privatization (2009 and 2010), and the last is at the end of privatization (2014–2019). The typical protests and blockades and the most important demands of the workers are briefly listed.

The text tests the hypothesis about the class character of the conflict between workers and the capitalist class in Serbia, and worker protests and blockades are only one of the forms of that conflict. The starting point of the analysis is the statement that the selected and realized concept of transition and privatization are the most important causes of workers' strikes and blockades. The more they had accelerated, workers were more frequently left without their rights and jobs. The research uses a variety of theoretical and empirical material on conflicts, privatization, the economic and political system, especially materials from trade union archives and the media. The comparative sociological method in the research of worker protests and blockades over a longer period allows us to see the main trend of changes in the empirical consciousness of workers, but also the specifics of worker protests and blockades in different phases of the accelerated transition of Serbian society.

Transition and privatization: the main causes of workers' protests and blockades of public spaces

Among researchers of changes in societies caused by the disintegration of real-socialism, there is no agreement neither on the term used for phenomenon nor on the meaning of it. On the one hand, there are those who more often use the term "transformation", and on the other, the authors who believe that it is a matter of "transition" or transition of society. While some believe that the end result (and goal) is the creation of a liberal-capitalist society, others point out that societies of the capitalist periphery are emerging. Among these extremes are theorists who deal only with certain aspects of social change, most often using only the term "reform". In short, the terms, meanings, approaches to the researched phenomena, and interpretations of the final results of the development of specific societies are different.⁴ In any case, the changes are multi-layered, and the sociological approach to that is just one of the possible ones. The need for an interdisciplinary approach and the construction of a general theory of transition has emerged, but it has not been built yet.

going bankrupt etc.), workers go on a "strike", in fact protesting (at the workplace, in factory halls, on the factory grounds). They cannot incur damage to the employer and enterprise owner as in case there was production which was then interrupted by them. In that case, these may be called pseudo-strikes (Novaković, 2017, p. 282; Novaković, 2019, p. 283).

⁴ See more in (Šuvaković, 2014, pp. 11–17; V. Vratuša, 2011, pp. 15–24; Vidojević, 1997, pp. 16, 28). N. Novaković believes that

"...transition from the real-socialist society is an uncertain process, i.e. Western-style capitalism is not necessarily created, with a developed economy. That specifically means that all viewpoints are rejected of transition as an exceptionally positive process through which the developed capitalist society is reached". (Novaković, 2017, p. 54).

After 2000, the neoliberal concept of development was realized in Serbia. It is based on the so-called Washington Consensus.⁵ These are measures and policies created by the IMF, the World Bank for Reconstruction and Development, and the US Department of Security. The consensus was intended for the indebted countries of Latin America, but it was also imposed on countries in transition. It determined the basic direction of social change and the most important conditions for consolidating the power of the capitalist class. The more the transition accelerated, the clearer and more polarized the social structure became. At the top of the pyramid of social power was the capitalist class. The old and new middle classes were at a great distance. Then followed the stratified peasantry exposed to capitalist accumulation. At the bottom was the working class, which was also the biggest loser in the transition of society (Novaković, 2017, pp. 62–64). A society was created on the periphery of Europe, but also of the capitalist economic system (Wallerstein, 2016). The influence of international centers of power, especially financial ones, was evident in all areas of society, from changes in labor and social legislation to the country's investment and borrowing policy. In essence, the class interests of the capitalistic class in Serbia are similar to the interests of the capitalists at the center of the capitalist system. They largely determined the changes in the economy and society, and the privatization of social property was a key process which changed the social structure.

The privatization of social property after 2000 was carried out according to a "shock therapy" model, and according to the dictates of international financial institutions (IMF, WB, EAR) (Obradović, 2017, p. 196). The domestic political elite has consistently implemented this. The chosen model was general, fast and time-limited, with majority sale of capital and property of a company to a strategic buyer, for large companies by tender and for small and medium-sized ones by public auction. In both cases, the origin of the capital was irrelevant, and the role of state institutions, especially Privatization Agency, was dominant. Official privatization goals, according to A. Vlahović, Minister of Privatization, were: "a) efficiency, b) the highest possible inflow of foreign capital, c) strong corporate governance, d) building an open and liberal economy, etc." (see Kovačević, 2012)⁶. The real consequences of privatization are, among others, the destruction of social prop-

⁵ Some of them are: 1. stabilization (exchange rate and state budget deficit), 2. deregulation (markets and interest rates), 3. privatization, 4. reduction of customs rates, 5. liberalization (markets and prices), 6. liberalization of imports and foreign investments, 7. protection of private property and 8. tax reform (expands the base and reduces the amount of taxes). More about that (Komazec, 2004, p. 388–390; Dušanić, 2013). The neoliberal concept of development is still applied in Serbia, although the respected *The Financial Times* wrote in an editorial on March 22, 2008: „*The Washington consensus - stabilize, privatize, liberalize - is dead.*“ (see Dušanić, 2013, p. 279).

⁶ According to S. Vuković:

„The main goal of the privatization of most state and socially-owned companies, not only in our country but also in the world, regardless of whether it is the East or the West, we can primarily look for in maximizing profits, ie in increasing its efficiency.“ Profit maximization further enables better allocation of resources, which leads to increased competition, and thus to increased production quality while reducing production costs.“ (Vuković, 1996, p. 17).

Before the adoption of the Law on Privatization, a group of authors from the Center for Liberal-Democratic Studies highlighted the goals of privatization, creating an efficient economy, improving the financial condition of the state, expanding private property at the expense of inefficient state and social property. Private property is seen as a factor in the emergence of a liberal-democratic society. (Begović, Živković, Mijatović, 2000, p. 9–11)

erty and the economy, massive job losses, rising unemployment, deepening economic and social inequalities, and the emergence of a society on the periphery of capitalism.

From 2002 to 2014, 2 360 companies were sold, with 333 000 workers. Sales revenue was 2.489 million euros, and investments of 1.046 million euros were planned (SSSS, 2015, p. 7). In the same period, 276 000 people lost their jobs, and the number of employees in privatized companies was reduced by half (SES, 2011, p. 68). Every fourth privatization was annulled. All this was accompanied by high corruption, (il)legal export of profits and money, and indebtedness of the country.⁷

Privatization destroyed entire industries, in which we were competitive in the market (textile, electronic, metal industry, for example). Large industrial centers and large enterprises with 1000 employees collapsed, which led to the disappearance of the material basis for the survival of the working class (Savić, 2014, p. 51; Novaković, 2016, p. 748). Deindustrialization is accelerated, i.e. GDP declined the industry's participation in its creation and employment, as well as labor productivity in general. The share of industry in GDP generation was in 2010: (15.9%) less than in 1960 (16.5%) The number of industrial workers was 389 000, and in 2010 it was 312 000. (Dražković, 2014, p. 117, 119). At the end of privatization and transition, income inequalities also were increased. The Gini coefficient was 0.28 in 1990, in the first decade of the transition it reached the level of 0.45 (1993), in 2002 it was 0.33, and in 2016 it reached 0.38. This places Serbia among the countries with the highest income inequalities and mass poverty of citizens (Arandarenko et al., 2017, pp. 11, 12). The minimum wage was 230 euros, which is less than in the region and China. About 350 000 employees receive such a salary, and about 50,000 workers did not receive a salary at all, and occasionally 600,000 employees received it late (Preradović, 2019; Zdravković, 2020). In short, over the last two decades, Serbia has lagged behind developed countries in economic, demographic, cultural, and social terms. There were no major social conflicts or resistance to that.

Immediate causes/consequences of worker protests and blockades

The reasons and causes of the worker blockades and protests differed to the greatest extent, due to the difference between the ownership status of the companies. The laws that regulated privatization were changing and amended. This affected the position of companies and their employees⁸.

Workers' protests and blockades at the beginning of accelerated privatization

Accelerated privatization was opposed by workers in companies that began privatization under previous laws, that was on the verge of bankruptcy, or restructuring, or privatized after 2002. Most of the demonstrators came from the economy (textile, metal, and

⁷ M. Hadson (Micheel Hudson) estimated that 51 billion dollars was illegally taken out of Serbia from privatization (Štavljanin, 2013). According to the data of the Ministry of Finance, from 2000 to 2019, Serbia increased its public debt from 14,167 to 24,120 million dollars (Republic of Serbia Ministry of Finance, Public Debt Administration, Debt Statistics, 2019, p. 3)

⁸ After 2000, the Laws on Bankruptcy, amendments to the Law on Privatization, the Law on Companies, the Law on the Share Fund, the Law on Securities, decrees and regulations on the conversion of agricultural land into construction, etc. stand out for their importance.

processing industries, and mining). Usually, after inefficient strikes (often hunger strikes), they would announce and organize protests and blockades. Roads and state institutions were blocked, as well as the entrance to the company.⁹

Krusik's workers from Valjevo drew public attention to the difficult position of employees in the purpose-built or weapons industry. They went on strike and protested in the city streets several times, and in the spring of 2004, they blocked the Valjevo-Belgrade road. They demanded the resignation of the manager, the help of the state to make more use of production capacities, to be paid their previously earned salaries, and stop further layoffs (Stojić, 2004, p. B3). None of those requests was fulfilled. About 2000 workers demonstrated against the collapse of RT "Bor" in the summer of 2004. For two days, while the Olympics were ongoing in Greece, they blocked the Belgrade-Nis highway. They addressed the Government of Serbia without success. They have been declared as the reform's brakesman. They demanded better working conditions and higher earnings. The miners were supported by the PRS, but UGS Nezavisnost was against the blockade (Blaževski, 2004; *Politika*, July 3, 2004, p. EK 3).

To prevent the collapse of the company workers of several companies advocated privatization. Dissatisfied workers of "Tehnos" from Cacak, a producer of aluminum alloy, demanded that the status of the company be resolved. They blocked the Čačak-Užice road as many as 25 times, and in March 2004, they spent the night in the municipality of Čačak. At that time, they were without 48 salaries. They saw the solution in accelerated privatization (*Sindikalni pregled*, no. 22). In February 2004, "Fagram" workers from Smederevo blocked the bridge on the Smederevo-Kovin highway. Their company did not work at all, they owed them 34 salaries and therefore demanded privatization to be accelerated (*Glas javnosti*, February 3, 2004; Živković, 2004, p. B3; Jovičić, 2004).

The sale of Serbian sugar factories began with the sale of 3 sugar factories for 3 euros each to Miodrag Kostić, who was close to all authorities and one of the DS financiers (Rabrenović, 2004). The Zrenjanin sugar factory was 60% state-owned, and in 2003, temporary measures were introduced. In February 2004, 100 workers occupied the city assembly and stayed for 5 days. During blockade, they demanded 13 unpaid salaries and the state intervention to revitalize production. The state ignored, and at the end of the same year, the workers protested in front of the Trade Court in Zrenjanin. Bankruptcy followed, and then the sale of the sugar factory (with 26 hectares of land in the city zone). Former workers protested in front of the aforementioned court in 2012 and demanded 39 salaries (Jovičić, 2004; *Danas*, 6.12.2005; Surla, 2012).

Protests by workers of privatized companies were becoming more frequent. Jagodina Brewery's workers blocked the entrance to the new owner of the brewery 5 times and demanded the termination of the sales agreement. They filed criminal charges against the management and at the end of 2005 they protested in front of the Commercial Court in Jagodina, which is being resolved slowly (*Danas*, December 6, 2005). One time

⁹ In this way, some workers prevented new owners or bankruptcy trustees from entering the company. Others hindered the imposed leadership by the state or the owner to take on the roles intended for him. The third protected the seizure of factory machines, raw materials, finished products, and even documentation, which would harm the survival of the company. Finally, sometimes blocking the output of products (as from the Pancevo Oil Refinery, for example) was an effective means of meeting the demands of the strikers (Petrović 2005a; Petrović, 2005b)

Jugoremedija was a successful pharmaceutical company. It was sold in 2002 (42% of the capital to Jovica Stefanovic Nini ("Jaka 80" from Radoviša), and 48% was owned by small shareholders. The struggle for respect for property and labor rights lasted for years. Workers protested in the summer of 2004 in the Municipal Assembly of Zrenjanin, and then several times in Belgrade in front of the building of Government of Serbia and in front of Equity Fund. They demanded the termination of the purchase agreement and the recapitalization agreement. They pointed out the connection between the executive and judicial authorities with the buyer "Jugoremedija" (Popov, 2011, str. 41, 47, 55–59; B92, 25. 6. 2005; B92, 16. 7. 2004, Stevanović, 2019)¹⁰. The protests of the workers of the shareholders of "C-market" in front of the Government of Serbia, the Commercial Court, and the building of "Mercator" during 2005 were on the occasion of privatization. Workers owned 67% of the shares and the state 23%. The management did not want to sign the company's prospectus, which is a condition for the shares to enter the market. Therefore, the shareholder workers protested before the Commercial Court and the Government of Serbia. Everything was complicated by privatization, in which there was a significant mix of interests and influence of the executive and the judiciary, to the detriment of workers-shareholders. They also had the "Association of Future Shareholders of C-Market" against them, which was supported by the management. It organized protests against "Mercator" as a potential buyer. This privatization is one of the 24 most controversial, marked by the European Commission (Brkić, 2005; www.cins.rs; Savet za borbu protiv korupcije, 2003).

The most common workers' demands were: 1) to initiate, accelerate or slow down privatization, 2) timely and consistent application of the law in the process of implementation and control of privatization by state bodies, 3) delaying or avoiding restructuring, 4) resolving the status of companies 5) to the management that intentionally destroys the company and leads it into bankruptcy is changed, 6) annulment of the company's entry into bankruptcy, 7) payment of previous or increase of current salaries, 8) introduction of temporary measures, 9) compensation of per diems and transportation, 10) payment of contributions for pension and disability insurance¹¹, 11) creation and payment of a social program for redundant workers, 12) conversion of the company's debt into state ownership, 13) continuation or the start of production, 14) protection of property and other rights of small shareholders and 15) state assistance to continue the company production. The workers usually organized themselves.

Workers' protests and blockades and intensified privatization

During 2009 and 2010, workers in the economy, employees of public companies, education, health care, but also private carriers went on strike and protested. Workers turned for help and protested in front of state institutions at the local and national levels. Most of them came from privatized companies. The Privatization Agency, commercial courts, and the Serbian government played the most important role in privatization. Therefore, the workers often protested in front of them.

¹⁰ Interestingly, the workers-shareholders emphasized that their protest was not political. In the Public Appeal, they stated that they are not self-governing or against privatization, but for the protection of all forms of private property (Popov, 2011, str. 55–59).

¹¹ According to the statement of S. Lalović, the Minister of Labour, the state should bridge the service period for 250,000 workers (*Sindikalni poverenik*, Year 61, No. 323–324, 31st March 2005, p. 15)

In april 2009, the workers of TK “Raška” from Novi Pazar came into the public spotlight. They barricaded themselves in the premises of the Association of Textile Workers, and Zoran Bulatović cut off part of his finger due to the “negligence of the state” for the workers. The company was majority state-owned. The workers have been without wages since 1995, without a paid social program and related work experience. They also demanded that the debt of the state be converted into its share in the ownership. They were ignored by both local and republican authorities. They received two minimum wages as an aid. Bulatović became an inspiration to other strikers and a symbol of workers’ despair (Karanović, 2009; Bakračević, 2009)¹². The problems in the TC “Raska” were also pointed out by the workers who protested on the same premises from December 3, 2009, for 57 days. Ten women went on a hunger strike, and 7 of them persisted until the end of the protest. They were looking for “lost” funds for the social program. They made the most drastic move. Ten workers tied themselves to gas cylinders and set them on fire. Only then the executive branch began to solve their problems. (Novaković, 2014, p. 59; Jovanović, 2009 p. 11).

The “hot” working summer of 2009 was announced by the protests of the workers of “Zastava Elektro”. The company was bought in 2006 by a consortium, led by Ranko Dejanovic, the wife of the Serbian Parliament Speaker. Workers protested several times in front of the municipality of Raca, and in May they blocked it for a month. The majority of owners made false investments (scrap iron), destroyed production, did not pay salaries and contributions for workers. The Privatization Agency refused to control and terminate the contracts with the buyers. The workers demanded the termination of the contract, the continuation of production, and the payment of 4 salaries (plus 44 for the period 1997–2001). In June, they joined the protest of GIP workers “1. May”. In August, they spent two days at 40° C in front of the Privatization Agency. The state gave them financial aid and later linked their work experience (without paying salaries). In 2010, the company was restructured, i.e. his property and, without obligations to the workers, sold to the South Korean “Jura” (*Sindikalni poverenik*, 30. 9. 2009, p. 9; Bailović et al., ed., 2011, p. 95, 111, 115, 129). GIP workers „1. “May” did not know that the owner of the company was the rich Milorad Joksimović. On June 24, 2009, they went to bed on the Belgrade-Nis railway (near Lapovo) and demanded that they be paid 10 salaries, contributions for PIO, a social program for redundant workers and start production. They received help of 5,000 dinars. Since the promises of the ministers were false, the workers occupied the railway on November 17 and stayed there day and night until December 10 (and at -10°C). They also added a request to terminate the sales contract (Novaković, 2009a, p. 35; *Sindikalni poverenik*, 30. 12. 2009, p. 19).

“People’s uprising” took place in Kursumlija at the end of 2009 and the beginning of 2010. Workers of ŠIK “Kopaonik” and “7. July”. Both companies have already undergone catastrophic privatization for the workers. The owners owed them salaries, linking work

¹² In 2010, Zoran Bulatović also showed solidarity with the disabled worker Halko Društinac, the disabled „Iskra metal“, who nailed a nail in his hand. Halko did the same in 2011. He protested against the state debt of 20 salaries. She sold the company without the buyer’s obligations to the workers. (RTV, February 1, 2011).

experience, contributions for PIO. Workers blocked the Kuršumljija-Priština road. They asked for help from the state and a new buyer. The blockade lasted for several weeks (Apostolovski, 2010). The local population was in solidarity with the workers. With the collapse of these companies, Kursumlija also failed.

In Kragujevac, several hundred workers of “Zastava Automobili” protested in front of Assembly due to disagreements over the social program and the announcement that 1,108 workers will lose their jobs (*Novosti*, December 28, 2010). In Kruševac, 2,000 workers of the “Trial Corporation”, by privatizing the destroyed company, demanded before the city assembly the termination of the contract and the nationalization of the company (Stančević, 2009). Due to bad bosses, protests were held in several cities¹³. Workers of “Trudbenik gradnje” protested in front of the Privatization Agency, the Ministry of Economy for ten months from August 2009 to July 2010, and blocked King Alexander Boulevard in Belgrade several times. They were sold from restructuring to a high-ranking DS official (Dragan Kopčalić). He reduced production and the number of workers and violated the purchase agreement. The agency refused to terminate the contract. The illegality of the work of the Agency and the buyer is not sanctioned. It ended with the collapse of the company and a social program for workers who were fired by the owner during the protest. “Trudbenik gradnja” owned large areas of land and business premises. This was more important than the continuation of production (Bailović et al., ed., 2011, pp. 143, 147, 149, 156, 165, 175). The bypass around Belgrade was blocked in November 2009 by Planum workers. The state did not pay them for the completed construction works. They were without salaries and contributions for PIO. (Luković, 2009; Novaković, 2009b, p. 45). Lawyers, students, and taxi drivers demonstrated in front of state institutions and the streets of Belgrade. They fulfilled their demands quickly and successfully (Novaković, 2009b, str. 47, 49; Gucijan, 2009; Spalović, 2009).

The most common demands of the workers were: 1) search for the owner of the company who destroyed it, 2) requests to the authorities and the Privatization Agency to control and/or terminate the sales contract, 3) to start production in the company, 4) payment for several months and years unpaid salaries, 5) linking work experience, 6) verifying their health books, 7) preventing the buyer of the company from taking out assets, 8) that the state converts debts into its share in the company’s capital 9) to help them find a new buyer and 10) payment of dividends and protection of the rights of small shareholders. In contrast, in the world, the main demands of strikers and demonstrators were against austerity measures and reduced allocations for public services (Novaković, 2015).

The protests of workers in the second “wave” were a consequence of mass privatization, which destroyed social property, the economy, and labor rights. They became more frequent, more massive, and more radical due to the self-repression of workers. They coincided in time with the world economic crisis, but their real cause is privatization.

¹³ Demonstrations for the termination of the contract for the buyer of the company were demonstrated in several cities. Workers of 6 companies protested in the streets of Valjevo. In Požega, the workers of „Budimka“ blocked the main road. In Kragujevac, traders of the „December 22“ sold blocked several streets.

Workers' protests and blockades and intensified privatization

At the end of the privatization, the number of workers' protests and blockades decreased, and strikes and protests of employees in public services were more frequent and massive.¹⁴ Workers in companies destroyed by privatization, restructuring, bankruptcy, and those who depended directly on the state went on strike. Such is the "dedicated industry".¹⁵ Here are presented just some of the typical workers' protests of the time. It showed the basic demands of the workers, the combination of strikes and blockades, the degree of their efficiency, and the attitude of the owners and the state towards the workers.

A "Fabrika vagona Kraljevo" (FVK) has been in restructuring since 2003. It was sold in 2006 to the Ukrainian company "Azov Impex" from Donetsk. (Obradović, 2017, p. 301, 302.). Due to non-compliance with the obligations from the sales contract, it was annulled in 2010. The company's account was blocked due to the claims of former workers¹⁶. Bankruptcy began in 2015, and at the end of 2019, FVK (ie its property with 60 hectares of land in the city center) was sold to a new buyer, 80 years after its establishment. The number of workers decreased from the former 5,000 to 640 in 2015. At the time of the second privatization, workers were owed 36 salaries and PIO contributions for 60 months (Bečki, 2019). The social program for redundant workers was in 2015, and it amounted to 200 euros per year of service. The workers went on strike for months, several times peacefully protesting in front of the City Assembly, to stay in it for a few days due to ignorance by the state. Additionally, they blocked important roads. They were negotiating with the authorities in Belgrade and were humiliated several times. (Ćirović, 2015; *B92*, 05.12.2013; *Blic*, 05.02.2014; *Blic*, 19. 02.2014).

Dissatisfied workers of FVK are, after several public protests on the streets of Kraljevo and in front of the city administration, 200 workers on January 14, 2014. entered the Assembly. The state owed them 15 salaries per worker, 3 years of unpaid contributions for PIO, and they were without certified health books. They demanded the change

¹⁴ Fear of losing a job is a significant factor that prevents workers from clashing with management. His research on conflicts in industrial relations M. Šljukic, S. Šljukic concluded with the following words: „So, the absence of conflict in Serbian factories is not an indicator of their institutionalization, nor an indicator of progress. It is a consequence of almost complete disenfranchisement of workers.“ (M. Šljukic, S. Šljukic, 2019, p. 846).

¹⁵ The strikes and protests of the workers of „Zastava namenska“ or „gunmen“ from August 1996 to May 2018 show the attitude of the authorities towards them during the transition. In the beginning, there was a combined strike, hunger strike, and public protests (as many as 28) in front of the Kragujevac assembly. Later (2012), they spent the night in the RHIF branch in Kragujevac. due to uncertified health records for 2,000 workers. In 2018, they protested in front of the National Assembly. In all three cases, the basic request of the „gunsmith“ to permanently resolve the status of the company has not been resolved. The government ignored them, almost destroyed the purpose-built industry, and they are threatened with privatization. (Marinković, 1999, p.399, pp. 413, 420; *Politika*, 21 February 2012; *Kurir*, 25 April 2018, *Kurir*, 10 May 2018). In 1996, the „gunsmiths“ demanded 2 salaries (from which one can live), a rebate for the previous year, and the conclusion of contracts for jobs in the army. In May 2018, they unsuccessfully protested against the Law on Production and Trade of Arms and Military Equipment.

¹⁶ They had final court decisions for unpaid wages from 1996–2003. years or 84 earnings! (Ćirović, 2012).

of the complete management and the implementation of the social program. Workers were ignored by both local and national authorities. Therefore, the workers 10.2.2014. They blocked the Kraljevo-Cacak railway and the road to Raska and northern Kosovo day and night. After negotiations in Belgrade, they received an offer of 2 minimal salaries, which they rejected and extended the blockade. All the helplessness of these workers is also proved by the fact that they still took those 2 minimal salaries. (B92, 14. 01. 2014; B92, 11. 02. 2014).

In 2007 the factory of rail vehicles "Gosa" from Smederevska Palanka from the restructuring procedure was sold to the majority Slovak owner ("ZOS-Trnava"). He withdrew capital from the company through other companies, and did not pay salaries to workers for 3 years, and linked their work experience for 4 years. He did not pay taxes (4 million euros) to the state, although he earned 7 million euros. The workers' health books were not certified either. The workers did not even know who the owner of "Gosa" was. In March 2017, worker Dragan Mladenović hanged himself in the factory, which was another reason for the workers' strikes. At the end of March 2017, "Goša" was sold to the Cypriot company "Lisnart holding limited" (Milošević, 2017). Workers went on a strike for months, even on a hunger strike, and then continued with public protests and blockades. They blocked the Belgrade-Smederevska Palanka railway and the Smederevska Palanka-Topola highway. They also initiated 12 misdemeanor charges against the director of the company. None have been prosecuted.

When the workers of "Gosa" (August 23, 2017) blocked the intersection in front of Government of Serbia, after 5 months of the strike, no one received them.¹⁷ During that time, the executors conducted an inventory of property. In September, the state verified the health books of the workers for several months and promised the help of 60,000 dinars. She also paid 250,000 euros for internships. In November 2017, "Gosa" went bankrupt. The company whose owner initiated the bankruptcy of "Gosa" due to debts was founded 2 months before that. In this way, he got rid of all claims of workers (RTS, 6.7.2017; *Kurir*, 26.7.2017; *Kurir*, 23.8.2017; www.novaekonomija.rs 23.8.2017; Reljanovic, 2017). In short, the owner of "Gosa" did not respect the obligations of the sales agreement and the laws of Serbia. The state authorities tolerated all that, to the detriment of workers and taxpayers. The two representative unions have been silent about everything for years, so the workers distanced themselves from them in these protests.

The most common demands of workers in the third "wave" of worker protests and blockades after 2000 were: 1) payment of previous salaries (from 2 to 80), 2) seeking responsibility of the management and owners of the company for destroying the company, 3) request to state authorities to protect workers from irresponsible domestic and foreign capitalists, 4) writing off the company's debts in order to recover, and workers to continue working, 5) linking work experience, especially for workers before retirement (up to 5 years), 6) seeking one-time financial assistance for the sick and poor workers, 7) payment of funds for

¹⁷ The Minister of Labor declared himself incompetent because the company is private, the Minister of Economy stated that the negotiations are until the „cat in the bag“ arrives, and the workers emphasized that their protest is not political. They also distanced themselves from the union. The state did not worry that it was also damaged for taxes and contributions. The government did not want to resent the owner, who is the godfather of the Prime Minister of Slovakia (*Kurir*, August 22, 2017; www.021.rs, August 22, 2017; *Politika*, August 28, 2017)

the social program for redundant workers, 8) termination of the sales contract, 9) resolving the status of the company, which is in restructuring and 10) deletion from the list of companies for privatization. The poor position of the workers is also indicated by their slogans.¹⁸

The most important factors in the inefficiency of worker protests and blockades

The first factor in the inefficiency of workers' strikes, protests, and blockades (were) the integrated class interests of the political elite in power and the capitalists. Throughout the observed period, the state had almost the same attitude towards strikes and protests. It was presented by the Minister of Labor and Social Policy, Slobodan Lalović: "We give in only where we have to."¹⁹ The least concessions were towards manual workers and the most towards wealthier professions and strata. The state authorities were the mildest towards the owners of companies close to the authorities. Moreover, the Privatization Agency and the courts often violated enacted laws and regulations and acted against the interests of workers.

Another factor in the poor efficiency of workers' protests was the shattered and conflicting unions.²⁰ They did not oppose the privatization of social property at all. Workers have little faith in them (Krkobabić, 2008, p. 90; Novaković, 2013, p. 36; Novaković, 2017, p. 284; Šljukic, 2018, p. 120). Therefore, most of the protests and blockades occurred outside the existing unions. Research on the role of trade unions in the transition of Serbia deserves special work. Here we can say that they least supported the workers who protested at the end of privatization. Since 2014, for example, there have been few (successful) union actions against changes to the Labor Act, the law on pensions, against "austerity measures" and the impoverishment of workers and citizens. They lightly agreed to the solutions imposed by the IMF and the government. In almost every major union headquarters, there were conflicts and new divisions, as well as cooperation with political parties during the republican elections, to the detriment of membership. Relevant data and materials from union archives and other available research lead us to this conclusion.²¹

¹⁸ Some of the slogans of the workers at the protests were the following: „The agency is forcing the workers to go on strike and to the streets“, „Who stole our earned money?“, „Robbers! Where were you when we were building!!!“, „Give us back the factory“, „We want a job and salaries“, „Where are my 80 salaries?“, „Our children are hungry“, „Death is easier than starvation“, „There is no social justice in Serbia“, „Slaves again?“

¹⁹ S. Lalovic went from a prominent trade unionist, through the Minister of Labor and Social Policy to an advisor to the president (B. Tadić), and at the end of his career, he became a legal advisor to the current leader of the SSSS.

²⁰ The unions significantly pacified the workers (by talking about social dialogue and tripartism, negotiating with employers to the detriment of workers, agreeing to worsen legislation), without effective help to those who lose their jobs.

²¹ Some new forms of worker organization have emerged (strike committees, associations of former workers of some enterprises, the Coordination Committee of Workers' Protests) (Pokret za slobodu, 2009; Bailović et al. (ed.), 2011, pp. 19–20.). They were not strong enough to unite the interests of workers from several branches of industry or from several territories in order to make their protests more successful. Neither unions nor new workers' organizations had strike funds to pay the pertaining costs and to help the already vulnerable workers and those who became redundant.

The third factor of fragmentation and failure of the working class in transition is the absence of authentic workers' political parties. Of the 120 political parties registered so far, there is no one that programmatically and truly advocates for the authentic interests of workers.

The fourth factor of the inefficiency of worker protests, blockades (and strikes) is the material, social, sectoral, regional, spatial, political, ethnic, and cultural fragmentation of the working class. This has contributed to the fact that workers possess an ambivalent empirical class consciousness. They did not become a "class for themselves." Material, political, institutional, and other preconditions for the formation of the working class "for themselves" did not exist before 1990. They were even smaller during the transition of Serbian society (Novaković, 2007, pp. 157, 160; Novaković, 2017, p. 292)

The fifth factor that contributed to the bad image of workers in the protests was the media and the public they created. They were in the hands of the state, and later of individual capitalists. Media condemned the workers as reform's brakesman, former self-rulers, and Stalinists.

In short, the stated structural factors significantly influenced the inefficiency of workers' protests and blockades. Local and individual factors contributed relatively little. The efficiency of worker protests and blockades was lower at the end of accelerated privatization than at the beginning.

Conclusion

In the text, the author explored the most important social causes, dynamics, forms, and consequences of workers' protests and blockades of public space after 2000 in Serbia. Their most important global social causes are highlighted. The thesis that the transition of society and the privatization of social property are the most important causes of workers' strikes and public protests has been confirmed. They changed class relations in society so that a new capitalist class was strengthened, and a hired working class was created. In the past two decades, the transition has accelerated according to the neoliberal model of development. Privatization is the foundation of the transition and the main process by which the social structure changed. The declarative goals of transition and privatization were the creation of an efficient market economy, a democratic and open society, multi-party parliamentarism, the creation of new jobs, and the reduction of unemployment and poverty of citizens. The real results are the emergence of society on the periphery of the capitalist system (I. Wallerstein), the massive loss of jobs, the economic, social and demographic decline of society, and the growth of unemployment, inequality, and poverty. This mostly affected the working class, which reacted to it with strikes, protests, and blockades. The more accelerated the privatization, the more frequent, massive, and inefficient these forms of expression of workers' dissatisfaction were compared to the world and time before the transition of society. Typical workers' protests and blockades in three "waves" are briefly mentioned. The first was at the beginning of accelerated privatization (2004 and 2005), the second at the time of intensive and mass privatization (2009 and 2010), and the third during the completion of privatization and transition (2014–2019).

The most important demands of workers were: 1) to prevent, slow down or speed up privatization, 2) against the imposition of restructuring, bankruptcy, and sale of companies,

3) respect for the rights of workers and shareholders privatized under the previous and new law on privatization, 4) creating a social program and his respect for redundancy, 5) control of the contract of sale of the company (investments, a continuation of production, labor rights of employees, for example), 6) request to state authorities to sanction the owner who destroys the company, 7) payment of wages (that are several months late up to 8 and more years), 8) payment of taxes and contributions for pension insurance, 9) verifying of health books and 10) the state to help workers to start production. The state, in most cases, ignored the mentioned demands, exhausted the workers, and decided in favor of domestic and foreign capitalists. With the acceleration of privatization, the ways of workers' protests were more radical (hunger strikes, traffic and institution blockades, self-repression in the form of cutting off part of the finger, pouring gasoline, self-immolation), and essentially less effective expression of workers' despair.

The most important causes of the failure of worker protests and blockades (and strikes) are listed. These are the interest connection of the capitalist class with the financial and other centers of capitalism, the absence of authentic workers' parties and unions, the intra-class fragmentation of the working class, and, finally, the influence of the state-controlled media.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- After the blockade of the railway: Agreement between workers and owners of "Prvi maj". (2009). *Sindikalni poverenik*, 65 (357–358), 28. 12. 2009, p.19. [In Serbian]
- A new page of capitalism opened in Kursumlija. (August 12, 2004). *Kurir*. Available at <https://www.icbbg.rs/ser/arhiva.php?godina=2004&ID=292> [In Serbian]
- Apostolovski, A. (January 01, 2010). Red January in the „devil's town“. *Politika*. Available at <http://www.politika.rs/sr/clanak/120165/Crveni-januar-u-davoljoj-varosi#> [In Serbian]
- Arandarenko, M., Krstić, G., Žarković-Rakić, J. (2017). *Income inequality in Serbia. From data to politics*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung. Preuzeto sa <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13936.pdf> [In Serbian]
- Bailović, V. et al. (Ur.), *Deindustrialization and workers' resistance: Struggles and initiatives to preserve jobs in transition*. Beograd: Pokret za slobodu. In Serbian]
- Bakračević, S. (April 24, 2009). The striker cut off half his finger. *Politika*. Available at <http://www.politika.rs/sr/clanak/84434/Politika/Strajkac-odsekao-pola-prsta> [In Serbian]
- Bečki, R. (November 13, 2019). Resolving the crisis in the wagon factory in Kraljevo. *RTS*. Available at <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/3736143/razre-senje-krize-u-fabrici-vagona-u-kraljevu.htm> [In Serbian]
- Begović, B., Živković B. i Mijatović B. (2000). *A new model of privatization in Serbia*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije. Available at <http://www.clds.rs/newsite/Novi%20model%20privatizacije.pdf> [In Serbian]
- Blaževski, M. (July 27, 2004). The government has said it will not succumb to increasing pressure in the form of traffic blocks: Money for neither debt nor salaries. *Blic*. Available at

- Brkić, M. (August 25, 2005). Who will feed us - Miskovic or Radulovic, *Vreme*. Available at <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=425938> [In Serbian]
- Ćirović, G. (April 02, 2012). Kraljevo: Workers of the wagon factory are on strike. *Novosti*. Available at <https://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:373624-Kraljevo-Radnici-fabrike-vagona-u-strajku> [In Serbian]
- Drašković, B. (2014). The collapse of the industrial sector in Serbia. Are there any chances for reindustrialization. In B. Drašković (Ed.). *Deindustrialization in Serbia. Possibilities of revitalization of the industrial sector*. (pp.107–133). Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za finansije i bankarstvo. [In Serbian]
- During the “Gosa” protest in front of the government, the executors seized the factory’s property. (August 23, 2017). *Nova ekonomija*. Available at <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/tokom-protesta-radnika-go%C5%A1e-ispred-vlade-izvr%C5%A1itelji-plenili-imovinu-fabrike> [In Serbian]
- Dušanić, J. (2013). *Neoliberalizam, tranzicija i kriza*. Beograd: Beogradska poslovna škola. [In Serbian]
- Djordjevic claims that he is not in charge: I did not talk to Gosa’s workers, because that factory is privately owned. (August 22, 2017). *Kurir*. Available at <https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/2899141/djordjevic-tvr-di-da-nije-nadlezan-nisam-razgovarao-sa-radnicima-gose-je-je-ta-fabrika-u-privatnom-vlasnistvu> [In Serbian]
- Fagrag workers blocked the metal bridge yesterday. (February 03, 2004). *Glas javnosti*. Available at <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2004/02/03/srpski/D04020204.shtml> [In Serbian]
- Gosa workers are dissatisfied with the negotiations, they are owed more than 20 salaries. (July 06, 2017). *RTS*. Available at <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2794539/radnici-gose-nezadovoljni-pregovorima-duguje-im-se-vise-od-20-plata.htm> [In Serbian]
- Gucijan, S. (November 26, 2009). By blocking Belgrade to free studies. *Politika*. Available at <http://www.politika.rs/sr/clanak/113523/Blokadom-Beograda-do-besplatnih-studija> [In Serbian]
- Gunsmiths without insurance. (February 21, 2012). *Politika*. Available at <http://www.politika.rs/sr/clanak/209206/Ekonomija/Oruzari-bez-osiguranja> [In Serbian]
- Halko hammered a nail into his hand a second time. (February 01, 2011). *RTV*. Available at http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/halko-zakucao-ekser-u-ruku-drugi-put_236683.html [In Serbian]
- History of the “C market”: “Contract economy” of Kostunica and the tycoon. Available at <https://www.cins.rs/istorija-c-marketa-dogovorna-ekonomija-kostunice-i-tajkuna> [In Serbian]
- Jovanović, N. (December, 2009). The face of humiliated Serbia. *Pečat*, pp. 8-11. [In Serbian]
- Jovičić, S. (February 10, 2004). Workers of the Zrenjanin sugar factory continued the strike. They offer state ownership. *Glas javnosti*. Available at <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2004/02/10/srpski/E04020902.shtml> [In Serbian]
- Karanović, P. (September 03, 2009). Na licu mesta. Pomoć kojoj se u zube ne gleda. *Vreme*. Available at <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=884259> [In Serbian]

- Knezević: Until the owner arrives, negotiations “cat in the bag”. (August 28, 2017). *Politika*. Available at <http://www.politika.rs/sr/clanak/387780/Ekonomija/Knezevic-Dok-nedode-vlasnik-pregovori-macka-u-dzaku> [In Serbian]
- Kovačević, M. (2012). Neoliberalism in Serbia - rise and fall (3). *Balkazimagan. net*. Available at <https://www.srbijadanas.net/neoliberalizam-u-srbiji-uspon-i-pad-3/> [In Serbian]
- Kragujevac gunmen ended the strike in Belgrade. They handed over a letter to the office of the Assembly that they would not privatize Zastava Oruzja. (October 05, 2018). *Kurir*. Available at <https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/3046575/kragujevaccki-oruzari-stigli-u-beograd-protestuju-ispred-skupstine-srbije> [In Serbian]
- Krkobabić, J. (2008). *Transition and expressed impotence of the union*. Pančevo. [In Serbian]
- Linking work experience. (2005). *Sindikalni poverenik*, 61 (323–324), 31. 03. 2005, p.15. [In Serbian]
- Luković, M. (November 10, 2009). Workers of “Planum” blocked the bypass for an hour. *Politika*. Available at <http://www.politika.rs/sr/clanak/111319/Radnici-Planuma-blokirali-obilaznicu> [In Serbian]
- Marinković, D. (1999). Strike in “Zastava namenska” Kragujevac, August 19-28. October 1996, str. 391–421, In Z. Stojiljković (Ed.). *The role of trade unions in transition: The case of Serbia*. (pp. 391–421). Beograd: Centar za proučavanje Alternativa - UGS Nezavisnost.
- Milošević, O. (April 05, 2017). “Gosa” sold to a Cypriot company. *Politika*. Available at <http://www.politika.rs/sr/clanak/377702/Gosa-prodata-kiparskoj-firmi> [In Serbian]
- Ministry: Stop the protests. (February 11, 2014). *B 92*. Available at https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2014&mm=02&dd=11&nav_id=811028 [In Serbian]
- New protest of Wagon Factory workers. (January 14, 2014). *B92*. Available at https://www.b92.net/biz/komentari.php?nav_id=799689 [In Serbian]
- Novaković, N. (2007). *The decline of the working class*. Beograd: Rad-Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Novaković, N. (2009a). Strikes and protests in Serbia (I): Old and new “martyrs”. *Sindikalni poverenik*, 65 (355–356), 30.11. 2009, pp. 35–36. [In Serbian]
- Novaković, N. (2009b). Strikes and protests in Serbia (II): “Lawyers - new strikers”. *Sindikalni poverenik*, 65 (357–358), 28. 12. 2009, pp. 47–49. [In Serbian]
- Novaković, N. (2013). Strikes, unions and privatization in Serbia. *Sociološki pregled*, 47 (1), 23-52. DOI: [10.5937/socpreg1301023N](https://doi.org/10.5937/socpreg1301023N) [In Serbian]
- Novaković, N. (2014). Women, transition and strikes in Serbia. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini-Kosovska Mitrovica*, 44 (2), 47-67. DOI: [10.5937/ZRFFP44-6284](https://doi.org/10.5937/ZRFFP44-6284) [In Serbian]
- Novaković, N. (2015). Crisis, strikes and protests of citizens. *Nacionalni interes*, god. 11 (1), 89-102. <https://doi.org/10.22182/ni.2212015.4> [In Serbian]
- Novaković, N. (2016). Deindustrialization and the working class of Serbia. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 47 (159–160), 735–753. DOI: [10.2298/ZMSDN1660735N](https://doi.org/10.2298/ZMSDN1660735N) [In Serbian]
- Novaković, N. (2017). *Workers’ strikes and transition in Serbia from 1990 to 2015*. Beograd: Institut društvenih nauka, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe. [In Serbian]
- Novaković, N. (2019). „Sociology and Workers’ Strikes in Serbia in the 21.Century“. In J. S. Petrović, Vesna D. Miltojević, Irina V. Trotsuk (eds) *Sociology in XXI Century*:

- Challenges and Perspectives* (283–293). Niš: University of NIš - Faculty of Philosophy; Beograd: Serbian Sociological Association [In Serbian]
- Obradović, M. (2017). *Chronicle of the transitional cemetery. Privatization of social capital in Serbia 1989–2012*. Beograd: Nova srpska politička misao, Institut za noviju istoriju Srbije. [In Serbian]
- Petrović, J. (2005a). (July 09, 2005). Pancevo Refinery blocked since yesterday: Private individuals already without fuel. *Politika*, p. 3. [In Serbian]
- Petrović, J. (2005b). (April 10, 2005). Fuel only for priorities. *Politika*, p. 1. [In Serbian]
- Pokret za slobodu (November 1-30, 2009). New labor movement in Serbia. *Republika*. Available at <http://www.republika.co.rs/464-465/09.html> [In Serbian]
- Popov, N. (ed.). (2011). *Workplace under the sun: Workers' struggles in Serbia*. Second edition. Beograd: Službeni glasnik - Zrenjanin: Res publika, Luxol farmacija d.o.o. [In Serbian]
- Preradović, N. S. (2019). Poverty suffocates Serbia: Average salary leaves sleep. *Vesti online*, 28. 07. 2019. Available at [www.vesti-online.com › siromastvo-gusi-srbiju-prosecna-plata-pusti-san](http://www.vesti-online.com/siromastvo-gusi-srbiju-prosecna-plata-pusti-san) [In Serbian]
- Protests of Jugoremedija workers . (June 25, 2004). *B 92*. Available at https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2004&mm=06&dd=25&nav_category=9&nav_id=144382&version=amp [In Serbian]
- Protest of Jugoremedija workers. (July 16, 2004). *B92*. Available at https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2004&mm=07&dd=16&nav_category=9&nav_id=145979 [In Serbian]
- Protest of sugar factory workers. (2004). *Sindikalni pregled br.22*, 02.12. Kontrapunkt. [In Serbian]
- Protest workers Flag cars . (December 28, 2010). *Novosti*. Available at <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:313125-Protest-radnika-Zastave-automobili> [In Serbian]
- Protest in the Uzice company Fasau. (2004). *Sindikalni pregled*, br. 22. Kontrapunkt. [In Serbian]
- Rabrenović, J. (April 30, 2004). As he becomes the king of sugar. *B92*. Available at https://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2004&mm=04&dd=30&nav_id=139531 [In Serbian]
- Reljanović, M. (August 30, 2017). Serbia is Gosa. *Peščanik*. Available at <https://pescanik.net/srbija-je-gosa/> [In Serbian]
- Republic of Serbia, Public debt of Administration, (2019). *Debt Statistics- November 2019*. Available at <http://www.javnidug.gov.rs/upload/Stanje%20i%20struktura/2019/novembar%202019/Debt%20report%20-%20ENG%20-%20novembar.pdf> [In Serbian]
- Savet za borbu protiv korupcije (SBPK). *Download C market-chronology*. Available at [http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/C%20market%20hronologija%20org%20\(1\).pdf](http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/C%20market%20hronologija%20org%20(1).pdf) [In Serbian]
- Savić, Lj.(2014, New industrialization strategy as a basis for Serbia's rapid recovery. In B. Drašković (Ed.) *Possibilities of revitalization of the industrial sector* (pp. 46–60). Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za finansije i bankarstvo. [In Serbian]

- Scandal! The hungry strikers of Gosa kissed the door of the Government of Serbia: at least the cleaning lady listened to us! (August 23, 2017). *Kurir*. Available at <https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/2899301/bruka-gladni-strajkaci-iz-gose-poljubili-vrata-vlade-srbije-bar-da-nas-je-cistacica-saslusala> [In Serbian]
- Serbian Ministry of Justice: Roadblock is not a strike. (July 03, 2004). *Politika*, p. EK 3. [In Serbian]
- Spalović, D. (February 10, 2010). Taxi drivers will block the capital after all. *Politika*. Available at <http://www.politika.rs/sr/clanak/123172/Beograd/Taksisti-ce-ipak-blokirati-prestonicu> [In Serbian]
- Srećković, M. (2011). The meaning of the fight for the factory and workers' rights: the experience of 'Ravanica' from Cuprija. In Bailović, V. et al. (Ed.). *Deindustrialization and workers' resistance: Struggles and initiatives to preserve jobs in transition*. (pp. 139–141). Beograd: Pokret za slobodu. [In Serbian]
- SSSS. (2015). *Excerpt from the Report on the work of the Federation of Independent Trade Unions of Serbia between the 14th and 15th Congress*. Beograd. [In Serbian]
- Stalno radno telo Socijalno-ekonomskog saveta za ekonomska pitanja. (2011). *Effects of privatization in Serbia*. Beograd: Socijano-ekonomski savet Republike Srbije. [In Serbian]
- Stanković, R. (October 15, 2009). The strikers are demanding the nationalization of "Trajal". *Politika*. Available at <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/107885/Ekonomija/Strajkaci-traze-podrzavljenje-Trajala#!> [In Serbian]
- Stevanović, K. (February 27, 2019). Jugoremedija: How "redundant people" became workers. *BBC*. Available at <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47375337> [In Serbian]
- Stojić, J. (February 20, 2004). Dissatisfaction in Valjevo: Krusik workers and taxi drivers went on strike. *Politika*, p. B3. [In Serbian]
- Surla, S. (December 17, 2012). Former workers of the sugar factory from Zrenjanin are demanding 39 salaries from the state. *Blic*. Available at <https://www.blic.rs/vesti/vojvodina/bivsi-radnici-fabrike-secera-u-zrenjaninu-od-drzave-potrazuju-39-plata/gt25907> [In Serbian]
- Šljukić, M. (2018). *Factory: Industry in post-socialist Serbia*. Novo Miloševo: Banatski kulturni centar. [In Serbian]
- Šljukić, M., Šljukić, S. (2019). Conflicts in industrial organizations: the case of Serbia. *Sociološki pregled*, 53 (3), 836–859. doi:[10.5937/socpreg53-22521](https://doi.org/10.5937/socpreg53-22521)
- Štavljanin, D. (October 04, 2013). Hudson: 51 billion dollars were taken out of Serbia from the plunderous privatization. *Slobodna Evropa*. Available at <https://www.slobodnaevropa.org/a/hadson-kako-je-iz-srbije-izvuena-51-milijarda-dolara/25126407.html> [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2014). *Transition: a contribution to the sociological study of social change*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini. [In Serbian]
- Taxi driver protest December 13. (December 07, 2010). *B 92*. Available at https://www.b92.net/automobili/vesti.php?yyyy=2010&mm=12&nav_id=477434 [In Serbian]
- The state allowed the former owner of Gosa to earn seven million euros without paying taxes (August 22, 2017). *021.rs*. Available at <https://www.021.rs/story/Info/Biznis-i-ekonomija/170015/Drzava-dozvolila-da-bivsi-vlasnik-Gose-zaradi-sedam-miliona-evra-a-da-ne-placa-porez.html> [In Serbian]

- They do not want privatization: Zastava Oruzja workers protested against the announcement of the privatization of the factory. (April 25, 2018). *Kurir*. Available at <https://www.kurir.rs/vesti/biznis/3037859/ne-zele-privatizaciju-radnici-zastava-oruzja-protestovali-zbog-najave-privatizacije-fabrike> [In Serbian]
- Transition and expressed impotence of the union. (December 05, 2013). *B92*. Available at https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2013&mm=12&dd=05&nav_id=785649 [In Serbian]
- Vidojević, Z. (1997). *Transition, restoration and neototalitarianism*. Beograd: Institut društvenih nauka Centar za sociološka istraživanja. [In Serbian]
- Vratuša, V. (2012). *Transition - from where and where?* Part one. Beograd: Čigoja štampa - Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Available at http://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2019/04/isi_2012_VVZunjic_Tranzicija_odakle_ikuda.pdf [In Serbian]
- Vuković, S. (1996). *Why privatization?* Beograd: Sociološko društvo Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. [In Serbian]
- Wagon Factory workers continued the protest. (January 14, 2014). *Blic*. Available at <https://www.blic.rs/biznis/radnici-fabrike-vagona-nastavili-protest/w73js93> [In Serbian]
- Wallerstein, I. (2016). *World system: crisis and scientist*. Beograd: CID, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu. [In Serbian]
- Workers of Jagodina Brewery tomorrow before the Commercial Court. (December 06, 2005). *Danas*. Preuzeto sa <http://www.icbbg.rs/ser/arhiva.php?godina=2005&ID=2036> [In Serbian]
- Workers of “July 7” continue the strike. (August 11, 2004). *Kurir*. Available at <https://www.icbbg.rs/ser/arhiva.php?godina=2004&ID=288> [In Serbian]
- Workers of the Wagon Factory in Kraljevo blocked the bridge on the Ibar. (February 05, 2014). *Blic*. Available at <https://www.blic.rs/biznis/radnici-fabrike-vagona-u-kraljevu-blokirali-most-na-ibru/hkk2q77> [In Serbian]
- Workers overwhelmed: Reports against former directors of Gosa. (July 26, 2017). *Kurir*. Available at <https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/2885617/radnicima-prekipelo-prijave-protiv-bivsih-direktora-gose> [In Serbian]
- Zdravković, M. (June 06, 2020). Salaries in China in 2019 and comparison with Serbia. *Makroekonomija*. Available at <https://www.makroekonomija.org/0-miroslav-zdravkovic/plate-u-kini-u-2019-i-poredjenje-sa-srbijom/> [In Serbian]
- Živković, M. (February 03, 2004). Blockade of Kovin Bridge again. *Politika*, p. B3. [In Serbian]